

طرح اولیه متن یکبارچه قلمکار

پارچه‌های قلمکار

پروژه گاه‌علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

علی اکبر علانی

آثار تغزلی و حماسی و فلسفی شعرای طراز اول ایرانی چون حافظ و خیام و فردوسی و سعدی، معماری خیره‌کننده کاخهای باستانی چون تخت جمشید و مدائن، کاشیکاریهای مساجد و اماکن متبرکه که چون مسجد شیخ لطف‌الله و عالی‌قاپو، مینیاتورهای کمال‌الدین بهزاد و تابلوهای محمودخان ملک - الشعرا، قالی‌های بهارستان و زمستان خسرو همه و همه در نوع خود شاهکارهای بی‌نظیری محسوب می‌گردند. این مظاهر ظرافت و زیبایی که حاکی از ذوق سرشار

مقدمه: کشور کهنسال و باستانی ما ایران از لحاظ داشتن گنجینه‌های هنری بسیار غنی است و بجزرات می‌توان گفت که ایران‌زمین از دیرباز مهد هنرمندان بزرگی بوده‌است. حاصل کوششهای مداوم باستان‌شناسان و حفاریات آنها، مطالعات مستشرقین و ایران‌شناسان برجسته‌ای چون گیرشمن و بوپ مؤید گفته‌های فوق است. همچنین شاهکارهای هنری متعددی که اکنون در موزه‌های بزرگ جهان نگهداری می‌شود شاهد دیگری بر این مدعا است.

بازدید علیاحضرت شهبانو از کارگاه پارچه قلمکار غره هنرهای دستی ایران

مسیر میدهد و موسیقی اصیلی ایرانی رنگ جاز بخود میگیرد. با توجه باینکه خصوصیات هنری هر آب و خاکی جزو نوامیس آن میزوبوم بحساب می آید تغییر سبک و گرایش در کار هنرهای ملی واقعا می تواند بلیه ای محسوب گردد.

اختراعات متعدد نیز در تضعیف رشته های مختلف زیاد بی تأثیر نیست. با رواج دستگاه های چاپ و ماشین تحریر دیگر نمیتوان در انتظار خوشنویسانی همپایه گذشتگان بود و همچنین با رواج هنر عکاسی نمیتوان امید چندانی بظهور کمال الملک دیگری داشت. اما در میان رشته های مختلف هنری ما در گوشه و کنار هنر های متعددی نیز میتوان یافت که هنوز اصالت و باصطلاح رنگ و بوی ایرانی و شرقی خود را حفظ کرده اند، که باید با دقت و کوشش فوق العاده ای از انحراف مسیر آنها جلوگیری شود و در کشورهای خارجی وجهه و اعتبار خاصی برای هنر اصیل ایرانی کسب گردد. چه لطافت و بداعت آنها با اصالتشان همراه است و پس. باید هنرمند ایرانی مدافع هنر

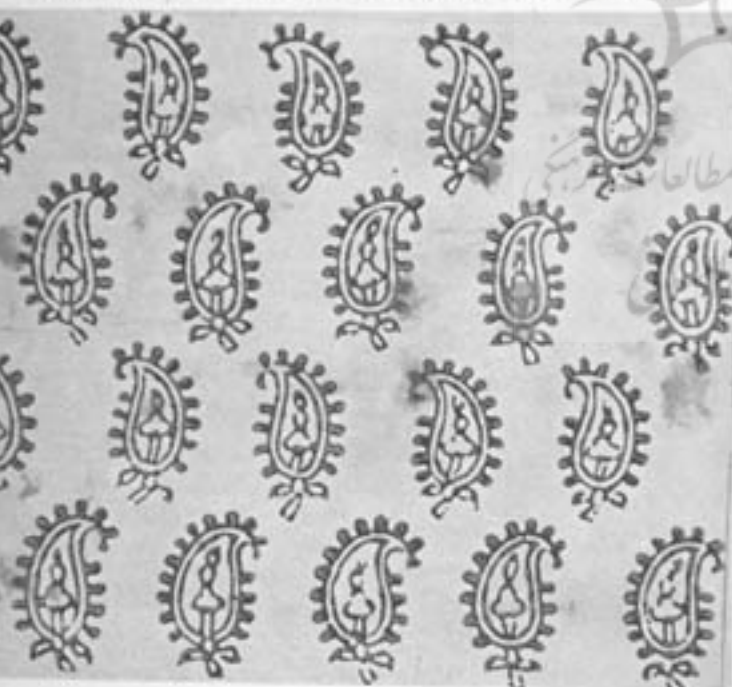
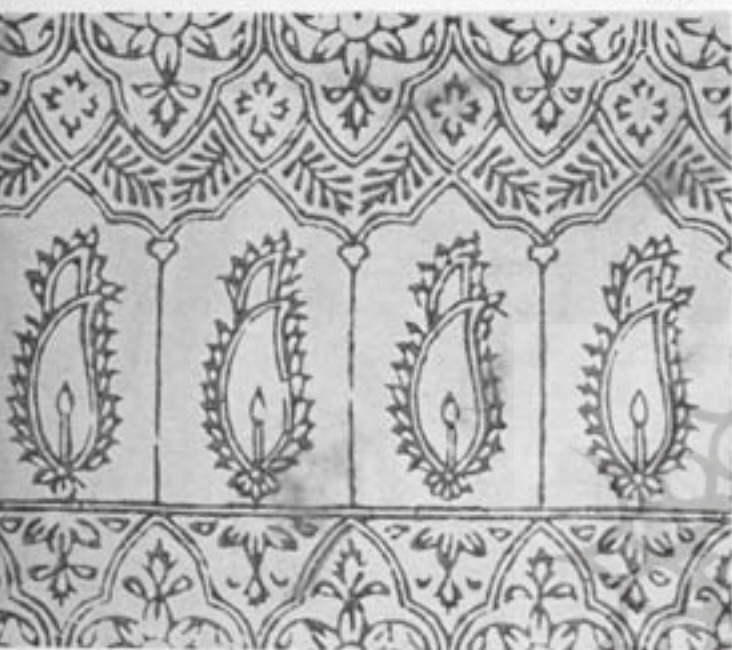
و استعداد شگرف ایرانی حاصل تمدن چندین هزار ساله ما است. بعبارت دیگر روح زیبا پرست و شاعرانه و هنردوست ایرانی الهام بخش نیروی خلاقه هنری او در این راه پیشگام بوده است.

رشته های مختلف هنری ایران هر کدام محسنات و امتیازات مخصوص بخود دارد که نمی توان در مقام ارزشیابی و مقایسه بین آنها برآمد ولی در میان هنر های متعدد ایرانی که بعضی از آنها متأسفانه بدست فراموشی سپرده شده است کمتر هنری می توان یافت که در اثر هجوم پدیده های هنری نو نتوانسته باشد تاب مقاومت بیاورد و تغییر خصوصیت ندهد. درد نیای فعلی که فواصل کشورها از نظر ارتباط فوق العاده کوتاه شده است تأثیر محیط های هنری روی رشته های مختلف هنر بسرعت فوق العاده ای نمودار میگردد. نقاش رئالیست تحت تأثیر محیط های جدید سبک پیکاسو و سالوادور دالی میگراید و کوبیسم پیش میگیرد و معماری شرقی تحت تأثیر شیوه های غرب تغییر

بعبارت دیگر دوره صفوی اوج ترقی این رشته هنری بود و بتدریج در دوره های بعدی کارگاههای متعدد پارچه های قلمکاری یکی پس از دیگری تعطیل گردید. در گذشته در اکثر شهرهای ایران تعداد زیادی از این کارگاهها دایر بوده است و هنرمندان و طراحان

۱- چنانکه در مقدمه نیز اشاره شده است بکاربردن لفظ قلمکار در این بحث صرفاً بمنظور قلمکاری روی پارچه بکار برده شده است.

(ش ۳)

خویش باشد و با بکاربردن ذوق سلیم مختص بخودش استفاده از تکنیک غربی پایه گذار هنر نوینی گردد. حفظ میراث هنری و تکمیل و اعتلای آن بر اساس موازین علمی و روشهای بین المللی از وظایف ملی هر هنرمند ایرانی است.

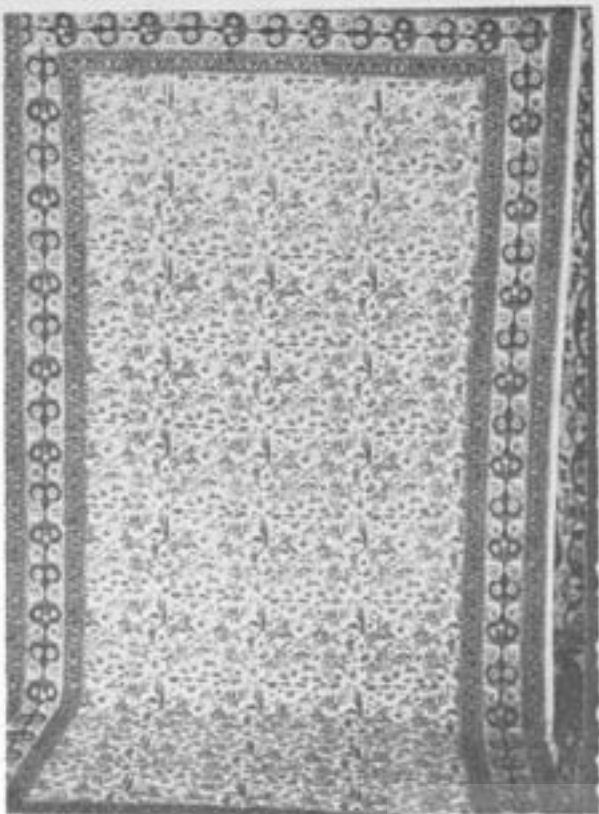
در میان هنرهای متعدد مستظرفه ایران هنری تحت عنوان چیت گری وجود دارد که عنوان مطلب مورد بحث ماست. این هنر که بغلط بقلمکاری مشهور شده است از جمله صنایع دستی قدیمی و نفیس ایرانی است. نقوش و رنگ آمیزی پارچه های قلمکار خصوصیات کلی هنرهای ایران را داراست و هنری است که نزدیکی بیشتری با طرز فکر و ذوق ایرانی دارد. قرابت از این لحاظ که دارای زمینه صدفرد صد ایرانی است و ماخوذ از ذوق ایرانی است. در میان نقوش متعدد و متنوع این پارچه ها میتوان تخیلات شاعرانه طراحان این پارچه ها را که نقشه های بر مبنای هنر اصیل ایرانی طرح کرده اند جستجو نمود.

اینک جهت آشنائی بیشتر خوانندگان محترم با این هنر ظریف و دلپذیر بشرح قسمتهای زیر می پردازیم. این قسمتها عبارتند از: ۱- سابقه تاریخی ۲- تنوع نقش پارچه های قلمکار ۳- آشنائی با طرز کار هنرمندان قلمکار.

۱- سابقه تاریخی - قلمکاری و نقاشی روی پارچه از دوره مغولها در ایران مرسوم و متداول گشته است بدین دلیل که در دوره فوق بعلت حمایت و پشتیبانی خوانین مغولی پارچه های منقوش چینی در بازارهای ایران فروش فوق العاده ای پیدا کرده بود. و ایرانیها نیز جهت رقابت با چینی ها و همچنین بمنظور جلب نظر خوانین مذکور دست بابتکاراتی زدند که از آنجمله ابداع نقاشی روی پارچه یا باصطلاح اختراع پارچه های قلمکار است. سپس در دوره صفویه این هنر گسترش بیشتری پیدا کرد و با

(ش ۴) تصویری از نقش برمی یک پارچه قلمکار

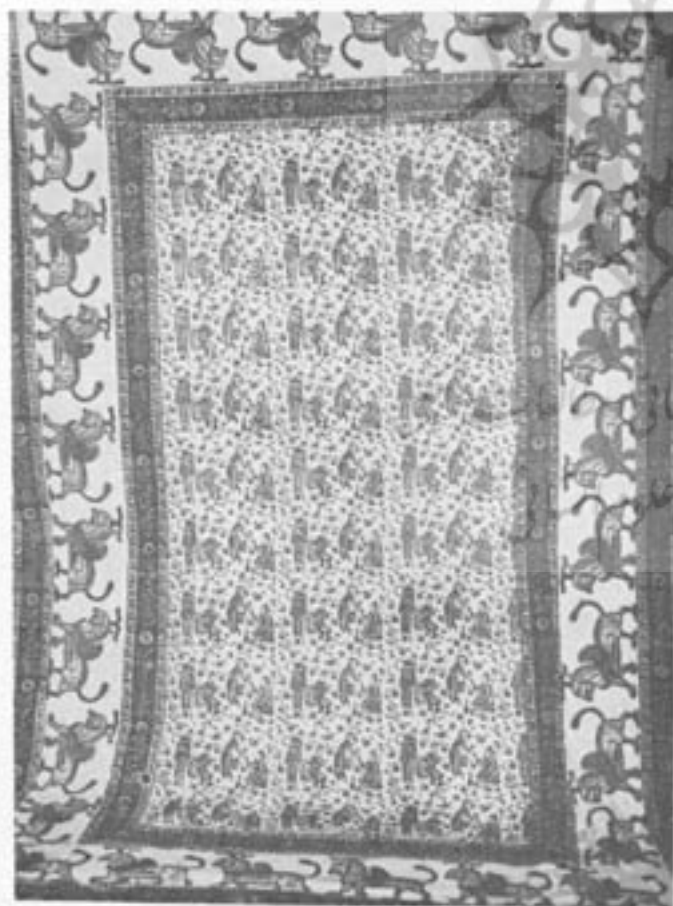

(ش ۶)

(ش ۵)

(ش ۷)

اینگونه پارچه‌ها در شهرهای مختلف ایران فعالیت قابل ملاحظه‌ای داشته‌اند. از معروفترین این شهرها اصفهان و شیراز و تبریز را میتوان نام برد. از نظر اهمیت پارچه‌های قلمکار بروجردی در درجه اول قرار داشته است. اما تنها شهری که در حال حاضر حامی این هنر است و فعالیتهای چشمگیر و تقریباً پراکنده‌ای در زمینه احیاء و جلوگیری از انهدام این هنر ظریف در آن بچشم میخورد شهر اصفهان است. در این شهر در حدود چهل کارگاه کوچک و بزرگ در بازارچه‌ای مشغول فعالیت در این زمینه میباشد، در تهران نیز کارگاه کوچکی در غرفه هنرهای دستی ایران در طبقه فوقانی فروشگاه فردوسی با دو کارگر و یک طراح و قالب ساز دایر است و احیاناً عده‌ای نیز بطور حرفه‌ای برای فروشگاهها و عتیقه فروشها کار میکنند. در بازدیدی که سال گذشته وسیله علیاحضرت شهبانو (ش ۱) از غرفه مذکور بعمل آمد پارچه‌های قلمکار نقاشی شده در کارگاه مذکور مورد توجه فوق العاده معظمها قرار گرفت. در این بازدید شهبانو دستوراتی در مورد گسترش هنر مذکور صادر فرمودند. امروزه اکثر هنرمندان و طراحان پارچه‌های قلمکار در کارخانه‌های چیت سازی در زمینه نقاشی و رنگ آمیزی پارچه‌ها مشغول فعالیت هستند.

کربلاست، همچنین شایلهائی مربوط بانه اظهار ویشوایان دینی نیز در میان این نقوش مشاهده می‌شود.

مطالعه و بررسی نقشه‌های متنوع این پارچه‌ها بما کمک خواهد کرد که بنکات مهمی از هنرهای گذشته دسترسی بیابیم. در میان این نقشه‌ها میتوان آثار اصیلی از هنر گذشته ایران را که در سایر قسمتهای مختلف هنری نیز مشاهده میشود دریافت. برای مثال نقش معروف بته ترمه‌ای یا بته جقه‌ای که به بته شاه‌عباسی نیز معروف است (ش ۳ و ۴ و ۵) در اغلب این پارچه‌ها چه در حاشیه و چه در متن بمقدار زیادی یافت میشود. همچنین تصاویری از ستونهای دربارها با سرستونهای معروف گاوهای بالدار تخت جمشید نیز مشاهده میگردد. ضمناً در حواشی این پارچه‌ها کتیبه‌هایی بخط کوفی و نستعلیق که شامل آیات قرآن و اشعار عربی و فارسی است مشاهده میگردد. یکی از این حاشیه‌ها معروف بحاشیه محتشم است و شامل دوازده بیت از آثار محتشم کاشانی است که در نثای امام حسین ع سروده شده است.

چنانکه گفته شد بعلت وجود خصوصیات شرقی و ایرانی در پارچه‌های قلمکار امروزه این پارچه‌ها مصارف متعددی پیدا کرده است که اغلب بصورت زینت بکار می‌روند و عبارتند از: پرده، روتختی (ش ۶ و ۷)، رومیزی، سفره، سجاده، زیرعباسه، بقچه (ش ۸)، چارقد، دستمال، لباسهای محلی، پیراهنهای زنانه، روسری، شال گردن، کیف و کراوات.

۳- آشنائی با طرز کار هنرمندان قلمکار.

الف - وسائل لازم:

۱- میز چوبی - بطول و عرض ۱۲۵×۷۵ سانتیمتر و با پایه‌هایی بطول ۲۵ سانتیمتر که قطر سطح آن در حدود ۷ سانتیمتر می‌باشد.

۲- چادر شب - عبارت از هشتاد متر متقال است. چادر شب را تا میکنند و روی میز پهن می‌کنند و علت بکار بردن چادر شب بخاطر اینست که رویه میز یکنوع خاصیت ارتجاعی داشته باشد تا هم دندانهای قالب‌ها خرد نشود و هم پارچه پهن شده جهت رنگ آمیزی کاملاً رنگ بخود بگیرد، در هر یست روز چادر شب را بعلت بخت شدن عوض می‌کنند.

۳- قدح یا کشتی - عبارت از قدح بزرگی است از سفال که قطر دهانه آن در حدود چهل سانتیمتر است. بقدح مذکور پنجری نیز اطلاق میشود. قدح را همیشه لبریز می‌کنند از کتیرائی که در حدود سه روز خیس شده و بحالت فرنی درآمد است و علت مصرف کتیرا بحالت تقریباً خمیری صرفاً ایجاد یک محیط الاستیک در زیر پارچه استامپ می‌باشد. ایجاد این حالت بخاطر آنست که تمام قسمتهای قالب بخوبی با رنگ آغشته گردد. چون مایع داخل قدح بمرور زمان حالت چسب مانند خود را از دست می‌دهد لهذا در فواصل معین زمانی مایع داخل قدح را عوض می‌کنند.

(ش ۸)

۲- تنوع نقش پارچه‌های قلمکار - گرایش بسبکهای هنری گذشته و پیروی از آن همیشه مورد توجه هنرمندان معاصر و هنردوستان عصر جدید بوده است. امروزه اکثر کلکسیونرها و مجموعه‌داران و افراد با ذوق همیشه در جستجوی آثار هنری باستانی می‌باشند که بر مجموعه خود بیافزایند. در منازل اینگونه افراد اکثراً نشانه‌هایی از آثار گذشتگان بچشم می‌خورد و اگر این آثار اصیل نباشد ولی حداقل نسخه‌های جدیدی از آثار متقدمین است.

مشرق زمین منبع الهام هنرمندان و هنردوستان غربی بوده است و دلیل این امر هم در سابقه تاریخی چندین هزار ساله هنرمندان شرقی است. بدینجهت این مسأله زیاد عجیب نمی‌نماید که آثار هنری کشورهای شرقی در بازارهای اروپائی و امریکائی بقیمت گزافی خرید و فروش میشود و خواستاران زیادی دارد. تنوع نقوش پارچه‌های قلمکار که تا حدی هم نزدیک بنقشه‌های فرشهای ایرانی است باعث گردیده است که پارچه‌های قلمکار خریداران زیادی پیدا کنند. نقوش این پارچه‌ها بیشتر عبارتند از نقوش اسلیمی و نقشه‌های مجالس بزمی (ش ۲) و اشاعرانه‌ای چون مجالس خسرو و شیرین، لیلی و مجنون، یوسف و زلیخا، شیرین و فرهاد، مجالس عیش و نوش سلاطین گذشته با ساقیان ورقاسان و مطربان درباری، منظره شکار و چوگان، مخصوصاً مناظر شکار گورخر و آهو، مجالس رزمی که حاوی صحنه‌هایی از داستانهای شاهنامه فردوسی و واقعه

نقاشی میکند.

۷ - رنگ - رنگهای مخصوصی جهت رنگ آمیزی پارچههای قلمکار بکار میرود که ذیلاً بطرز تهیه آنها اشاره خواهد رفت.

۸ - قلم - عبارت از نوعی قلم مو است که جهت آغشته ساختن پارچه استامپ روی قلع با رنگهای مخصوص بکار میرود.

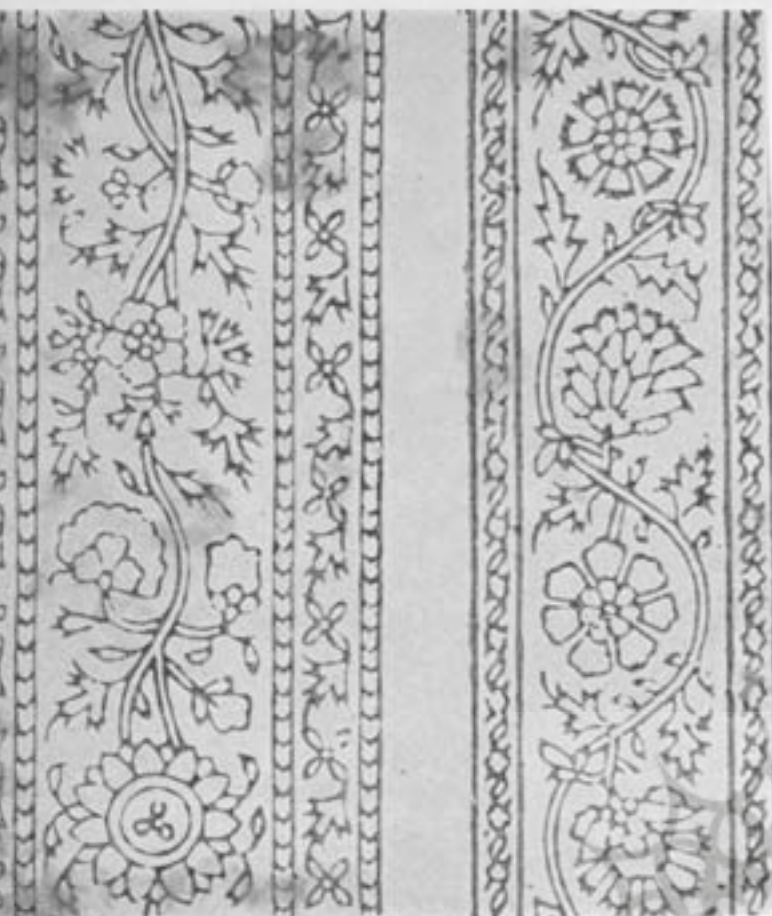
۹ - قالب - قالبها عبارتند از قالبهای چوبی که بطرز کنده کاری ساخته میشود و در قسمتهای بعد بطرز ساختمان اشاره خواهد شد (ش ۱۱).

ب - طرز تهیه طاقه - چنانکه گفته شد طاقه پیارچهائی اطلاق میشود که جهت رنگ آمیزی یا باصطلاح قلمکاری بکار میرود. طاقه را قبلاً باندازه های مورد نظر آماده می کنند. حاشیه این پارچهها وسیله کارگران زن ریشه تابی میشود. معمولاً پنج نوع پارچه جهت طاقه مصرف میشود. نوع اول پارچههای ابریشمی است که اکنون بکاربردش رواج ندارد. نوع دوم کرپاس است. نوع سوم که ناشور نامیده میشود متقالی است که ریزتر از کرپاس بافته میشود و دست باف نیز می باشد. نوع چهارم که به ململ حاج علی اکبری معروف است یکنوع پارچه کارخانه ای است. نوع پنجم یکنوع چلوار و کتان خارجی است. بدیهی است برای طاقه نمیتوان پارچهائی پشمین مصرف نمود. پارچههای طاقه ای را قبلاً برای اینکه زمینه گرمی پیدا کند در آبی که محتوی پوست انار آسیاب شده است شستو می دهند. پارچه شستو یافته معمولاً دارای چروک است لهذا پارچهها را در حالت فعلی در مرحله های آفتابگیر پهن کرده و پس از خشک شدن با جبار روی آنها آبیاضی می کنند و سپس جهت اطو کردن آنها را در زیر فشار پرسهای مخصوص و سنگنهائی مانند سنگهای آسیاب قرار می دهند و بعداً پارچههای اطو یافته را جهت نقاشی بکار گاه می برند.

ج - طرز تهیه رنگ - معمولاً پنج نوع رنگ جهت رنگ آمیزی پارچههای قلمکار بکار میرود که عبارتند از سیاه، قرمز، زرد، آبی، سبز و برترتیب بطرز تهیه هر کدام از رنگهای فوق اشاره میگردد:

۱ - طرز تهیه رنگ سیاه - برای تهیه رنگ سیاه مواد زیر لازم است: زنگ آهن چهارمقال، زاغ سیاه قزوین و سه مقال روغن کنجد. کتیرا را تقریباً بمدت بیست روز خیس می کنند و مواد مذکور را در مایع مذکور حل می کنند که منجر به تهیه مایع سیاه رنگ و با ثباتی می شود.

۲ - رنگ قرمز - برای تهیه رنگ قرمز دو کیلو کتیرای محلول، دو سیرونیم زاغ سفید قزوین و سه سیرگیل سرخ (آخری) لازم است. ابتدا زاغ را در آبی که در حال جوش است حل می کنند و سپس داخل آن کتیرا می ریزند و پس از

مدتی در حدود پنج دقیقه گیل محلول را بمخلوط فوق اضافه می نمایند، مایع سرخ رنگی حاصل میگردد.

۳ - تهیه رنگ زرد - برای تهیه رنگ زرد پوست خشک شده انار را می کوبند و در آب جوش حل می کنند سپس مایع را از صافی می گذرانند و یک سیرزاغ سفید بمایع حاصله اضافه می نمایند مایعی برنگ زرد متعادل بشیری تهیه میشود.

۴ - تهیه رنگ آبی - نیل را کوبیده و بصورت گرد در میا ورزید و در آب جوش حل می کنند سپس بر مایع حاصله یک کیلو کتیرای محلول اضافه می کنند.

۵ - تهیه رنگ سبز - برای تهیه رنگ سبز بر مایع شیری رنگ حاصله در قسمت سوم مقداری کتیرای محلول و دو دست و پنجاه گرم رنگ آبی تهیه شده (بطریقی که در قسمت چهارم اشاره رفت) اضافه می نمایند محلولی برنگ سبز چمنی حاصل میگردد. بدیهی است که اوزان و مقادیر ذکر شده نسبت معینی است که در اثر تجربه بدست آمده است و در صورت اینکه بخواهند بمقدار بیشتری رنگ تهیه نمایند نسبتها را بهمان مقدار بالا می برند.

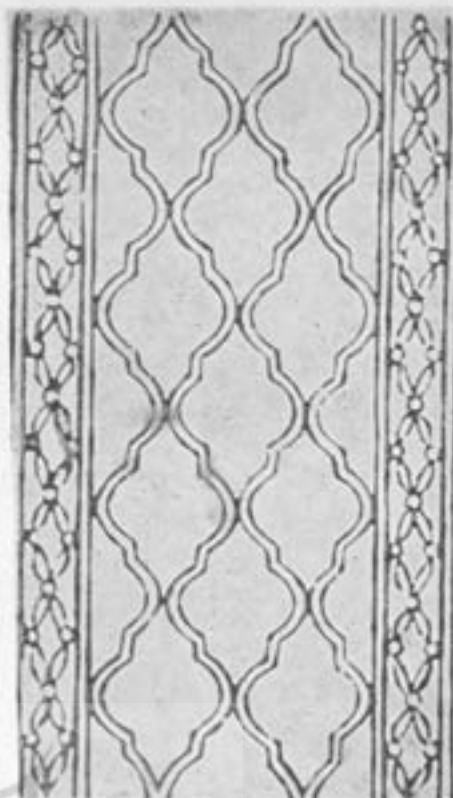
روی قالب می‌تراشند، بعد روی قالب را با آب پوست انار و محلول کتیرا مالش می‌دهند و نقشه را که قبلاً در روی کاغذ کشیده‌اند بعکس روی قالب برمیگردانند و با دست پشت کاغذ را مالش می‌دهند تا نقشه روی قالب ترسیم گردد. سپس با قلمهای مخصوص که منقش نامیده می‌شود نقشه را روی قالب می‌کنند و کلیشه یا قالب آماده می‌گردد.

این کلیشه‌ها و قالب‌ها بر حسب نقش خود اسامی مخصوصی دارند که در میان کارگران کارگاههای قلمکاری بآن اسم معروفند. تعدادی از این کلیشه‌ها عبارتند از: محرمان، رجرج، درهم، بند متکا، بند رومی، زنجیره ترعه، زنجیره مرغ، گلدان، گل هشت‌دانه یا هشت تا یک گل، گل تاج، کتیبه شاه‌عباسی، صحرای محشر، جنگ هفت لشکر، ذوالفقار علی . . . .

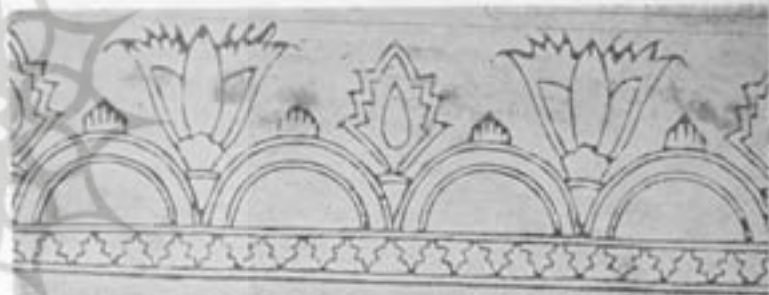
۵ - مراحل مختلف - پس از آماده شدن وسائل لازم سه مرحله اصلی در کار قلمکاری مشاهده میشود که کاملاً شبیه کار و مراحل عکاسی است. این مراحل عبارتند از مرحله چاپ و ظهور و ثبوت که ذیلاً شرح هر کدام از مراحل فوق از نظر خوانندگان محترم میگذرد:

۱ - مرحله چاپ - در این مرحله که مرحله ابتدائی است رنگرز و نقاش عمل نقاشی را روی پارچه انجام میدهد. بدین ترتیب که کارگر پشت میز مخصوص می‌نشیند و پس از بستن میج پیچ به میج دست چادرش را روی میز پهن می‌کند و سپس طاقه مورد نظر را که قبلاً حاشیه‌اش زنجیره‌تایی شده است روی چادر شب پهن می‌کند. بدیهی است طاقه قبلاً به طرزی که گفته شد زمینه گرمی پیدا کرده است. سپس کارگر با قلم مو رنگ مورد نظر را روی پارچه ناشور (استامپ) که در روی قلع قرار دارد آغشته میکند و سپس قالب را برداشته و با استامپ می‌زند و بعد قالب را بمنابۀ مہری روی طاقه قرار میدهد (ش ۱۲) و با دستی که میج پیچ بآن بسته است ضربه‌ای بر پشت قالب وارد می‌سازد و نقش قالب روی طاقه می‌افتد. البته چون اکثر پارچه‌ها دارای رنگهای متعدد هستند (اصولاً پنج رنگ) لهذا قلمکار مجبور است پنج بار بار رنگهای مختلف طاقه را قالب بزند. نقشهای حاصله اصلی و ثابت نیستند و محتاج دو مرحله دیگر است تا دارای رنگ ثابت شود.

۲ - مرحله ظهور و ثبوت - برای اینکه پارچه‌ها دارای رنگهای اصیل و ثابتی باشند پارچه‌های رنگ آمیزی شده را که مرحله اول را گذرانده است بکارگاههای دیگری می‌برند. این پارچه‌ها را در دستگاه بزرگی که دارای محلول رناس کوبیده و جوهر رناس (آلترین) است قرار می‌دهند، بعد از دو ساعت پارچه‌ها را از دستگاه در آورده و مجدداً شستشو می‌دهند و این آخرین مرحله عمل است که پارچه‌هایی با نقوش زیبا و ثابت را نتیجه می‌گردد.

دو نوع حاشیه

۳ - تهیه قالب - برای تهیه قالب معمولاً از چوبهای سخت و یا دوام جنگلی استفاده میشود. تنه درختان را بشکل استوانه‌هایی بقطر بیست سانتیمتر و ارتفاع هجده سانتیمتر می‌برند. این چوبها را بمدت زیادی در حدود يك الى دو سال در جای آفتابگیری قرار می‌دهند تا کاملاً خشک شود و سپس قاعده‌ای از استوانه را که می‌خواهند جهت‌کننده کاری قالب مورد مصرف قرار دهند با رنده و سمباده صاف می‌کنند و روی آن ورقه‌های نازک بقطر پنج میلیمتر با پیه مذاب ایجاد می‌کنند تا سطح چوب نرم و مناسب‌کننده کاری شود. چه تنها در این صورت است که قالب ساز بر راحتی میتواند با قلم یا منقش نقشهای مورد نظر را روی چوب بکند. سپس ورقه پیه را از